

ЕТНОКУЛЬТУРНЕ БУТТЯ, ДУХОВНІСТЬ І СВІТОГЛЯД СЕЛЯНСТВА

УДК 37.014.52:281.9 (470) (477.5) «311»
DOI: 10.31651/2413-8142-2018-20-80-85

І. М. Петренко

доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри педагогіки та суспільних наук Полтавського університету економіки і торгівлі

РОЛЬ СЕЛЯНСЬКОГО САМОВРЯДУВАННЯ У ФУНКЦІОНУВАННІ ЦЕРКОВНОПАРАФІЯЛЬНИХ ШКІЛ У РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ. (НА ПРИКЛАДІ УКРАЇНСЬКИХ ЛІВОБЕРЕЖНИХ ЄПАРХІЙ)

Статтю присвячено з'ясуванню значення органів селянського самоврядування у розвитку церковнопарафіяльних шкіл українських лівобережних єпархій, які в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. перебували в складі Російської імперії. На основі виявлених і проаналізованих фактів зроблено висновок про значну роль селянського самоврядування у матеріальній підтримці церковних шкіл та їх педагогічних кадрів. Органи селянського самоврядування приймали рішення про допомогу громади щодо облаштування шкіл, влаштування приміщення для них та забезпечення необхідною навчально-методичною літературою.

Ключові слова: волосний схід, волосне правління, сільська громада, церковна школа, благодійництво.

Постановка проблеми. В умовах реформування сфери освіти актуалізується вивчення історичного досвіду функціонування різних типів шкіл. В українських землях наприкінці ХVІІІ – початку ХХ ст. початкові народні школи перебували під опікою Російської Православної Церкви. Традиційно церква виконувала дві функції: задоволення релігійно-духовних потреб суспільства та освітня. Оскільки початкові школи під опікою духовенства у зазначений період були найпоширенішим типом шкіл, то усю початкову освіту називали церковною, а з 1884 року – церковнопарафіальною. У період перебування більшості українських земель під владою російського самодержавства, церковне шкільництво мало періоди розквіту і занепаду. В означених хронологічних межах, на 1860-ті роки припадає розквіт церковного шкільництва, що було зумовлене ліквідацією кріпацтва та низкою демократичних реформ. На хвилі реформ 1860-х років посилюється суспільний інтерес до поширення освіти. Особливих успіхів набуло поширення початкової освіти в лівобережних єпархіях Російської імперії.

Крім того, нині в Україні відбувається реформа місцевого самоврядування (децентралізація). Однією з головних складових плану реформ є надання додаткових повноважень територіальним громадам і передача повноважень з центру на місця.

Зважаючи на такі зміни, актуальним є дослідження ролі органів селянського самоврядування у функціонуванні такого поширеного типу шкіл, як церковнопарафіяльні школи у лівобережних українських єпархіях, які в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. перебували в складі Російської імперії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Новітня вітчизняна історіографія з порушеної нами теми представлена напрацюваннями О. Драч [1], Г. Степаненко [2], В. Перерви [3], С. Бричок [4], І. Петренко [5], М. Янчук [6] та інших. У доволі широких географічних межах дослідники висвітлювали загальні тенденції розвитку початкової народної освіти, показували державну освітню політику, проаналізували освітній процес, контингент учнів та вчителів тощо. Однак на широкому історичному тлі губиться роль органів селянського самоврядування у функціонуванні церковнопарафіяльних шкіл лівобережних українських єпархій у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.

Автор статті ставить за мету з'ясувати участь органів селянського самоврядування у функціонуванні церковнопарафіяльних шкіл українських лівобережних єпархій Російської імперії в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.

Виклад основного матеріалу. У дореформені часи понад 95 % населення українських губерній становило селянство, яке володіло різним правовим статусом. 60-ті роки ХІХ століття стали часом корінних перетворень суспільного та державного ладу. Були проведені земська, судова, міська, фінансова, шкільна та інші реформи. Втім, найбільш значущим перетворенням, яке вплинуло практично на всі галузі громадського життя, стала ліквідація кріпацтва 19 лютого 1861 року.

Самоврядування в сільській місцевості регулювалося спеціальними нормами Загального Положення від 19 лютого 1861 р. Згодом (березень 1902 р.) усі питання сільського самоврядування вирішувалися відповідно до «Положення про сільський стан», в якому спеціальний розділ було присвячено устрою сільських громад, волостей і врядуванню. Положенням установлювався порядок повноважень та організації діяльності сільських і волосних сходів, волосного правління, волосного старшини, писаря, волосного суду, порядок призначення і звільнення посадових осіб, стягнення податків тощо.

Кожна сільська громада (одне чи декілька поселень) як орган самоврядування мала сільський схід, на якому обирали сільських посадових осіб, вирішували дрібні земельні й поліційні справи, розподіляли податки. Значно більшого значення в самоврядуванні селян мав волосний схід, до складу якого входили сільські й волосні посадові особи на чолі з волосним старшиною.

У XIX ст. Російська Православна Церква була підпорядкована Синоду, на неї покладалося завдання виховати молоде покоління в дусі уварівської триади «самодержавство, православ'я, народність». Водночас церковне керівництво було зацікавлене в організації освіти для народу, адже в цей період духовенство залишалося найосвіченішою верствою населення.

Церковнопарафіяльні школи – початкові школи при парафіях у дореволюційній Російській імперії. У 1884 і 1891 рр. їх відкриття регламентувалося спеціальними правилами. Підпорядковувалися парафіяльним училищним радам, місцевим органам училищної ради Синоду. Поділялися на однокласні (2–3 роки навчання) і двокласні (4–5 років).

Поки столична влада обговорювала необхідність відкриття церковнопарафіяльних шкіл, на місцях почали діяти. Селяни, після скасування кріпацтва, бажаючи своїм дітям кращого майбутнього, стали охоче віддавати своїх дітей до школи. Процеси заснування церковнопарафіяльних шкіл набрали небачених масштабів – за одне десятиліття кількість церковнопарафіяльних шкіл виросла у сотні разів, а число школярів збільшилося вдесятеро. Розвиток церковнопарафіяльних шкіл у лівобережних губерніях відбувався у досить несприятливих умовах, коли чимало інтелігенції виступало проти релігійного компоненту в шкільній освіті і пропагувало переваги суто світської школи.

В 60-х роках XIX ст. стала енергійніше розвиватися мережа міністерських шкіл. Крім того, саме в цей період з'являється і ще один вагомий конкурент – земства, котрі засновують земські школи. Якщо міністерські навчальні заклади в цю епоху не користувалися особливою популярністю, то земські школи, як явище більш «демократичне», швидко розповсюджувалися в губерніях. Там, де з'являлася державна школа, церковнопарафіяльні школи повинні були витримувати конкуренцію. А от зі земською школою конкурувати було значно важче. І з появою такої школи у одному з населених пунктів церковнопарафіяльні школи зазвичай не витримували протистояння і припиняли своє існування.

Духовенство обстоювало необхідність існування церковної школи, котра мала тисячолітню традицію існування і закликало державних чиновників не нищити церковне шкільництво. Однак можливості були явно нерівними. Державні школи в 60-х роках XIX століття спиралися на щорічну матеріальну підтримку державного бюджету, земські отримували вагомий дотації від земств, а церковнопарафіяльні школи довгий час існували за рахунок парафіян і були «сильно зависимы от тощего церковного кошелька». Церковні школи були бідними, «с вопиющей нуждой», містилися в непристосованих приміщеннях. «В избенках на курьих ножках продолжают существовать церковные школы, без гроша в бюджет, без сочувствия правительства» [7, 2057].

Втім, церковні школи такі вистояли, і не припинили існування. На початку 60-х рр. XIX ст. досить енергійно зростало їхня чисельність у лівобережних епархіях. Далі процес розбудови церковно-шкільної системи став розвиватися значно повільніше. У цього уповільнення були вельми вагомими й об'єктивні причини – починаючи з 1863 р. з'являються земства та земські школи, котрі мали краще фінансування і тому створювали серйозну конкуренцію для церковних шкіл.

Виклик земств отримав гідну відповідь – миряни Полтавської епархії стали масово збиратися на гомінкі сільських збори, на яких вони приймали особливі громадські угоди («общественные приговоры») щодо матеріального забезпечення церковнопарафіяльних шкіл. Такі угоди були типовими і їх тексти часто повторювалися за виключенням цифри грошових сум, яка в кожному населеному пункті була своя. Наведемо одну з таких угод, укладену козаками селі Білоцерківців:

«Общественный приговор
1864 года генваря 19 дня.

Мы, нижеподписавшиеся, Полтавской губернии Лохвицкого уезда Яцыновской волости, козаки села Белоцерковец наличные домохозяева, быв сего числа на сельском сходе при нашей сборной избе, по разным общественным надобностям, в присутствии нашего головы козака Ивана Фурсы, где, между прочим, слушали личное предложение нашего приходского священника Симеона Перчинова о снискании средств к обеспечению церковноприходской школы, уже несколько лет беспрерывно существующей в нашем селе Белоцерковцах без определенных средств. И мы, видя из примера учащихся детей наших и собратьев ту пользу, которую некоторые из них получили от упражнения в чтении, пении церковном и писании, к общей радости всех нас, то в сем благом и общепольном деле образования наших детей охотно согласились и, со своей стороны, при умножении учащихся, коих в настоящее время мужского пола до 50-ти и женского до четырех душ, всегда посильно содействовать потребностям сельской школы нашей и касательно поддержки ее приговорили:

1. Дом, устроенный при церкви еще в 1859 году, содержать в должном порядке и отапливать оный, для чего жертвуем с каждого домохозяйства по 2-3 и более куля ржаной соломы.

2. Поставлять ежегодно сторожа.

3. На учительские надобности согласны произвести сбор по 5 копеек с каждой наличной души ежегодно и, сверх того, производить платеж со стороны самих родителей, за каждое действительно учащееся дитя от 50 до 75 копеек серебром, исключая бедных и сирот. Деньги эти взимать при податях по полугодно и записывать в особую книгу приходом и расходом» [8, 92-93].

Далі такий документ направлявся на затвердження вищого начальства – до волосного правління. У 1864 р. «Полтавские епархиальные ведомости» мало не в кожному номері публікували такі постанови, укладені у містах та селах Полтавщини.

Зміст цих документів далеко не завжди відповідав дійсності. Коли справа доходила до збору коштів, то нерідко частина мирян відмовлялася виконувати умови таких угод. Саме тому церковнопарафіяльні школи ще довго були біднішими від земських.

На межі 60-70-х років XIX ст. у церковній школі з'явився ще один конкурент – до справи взялося міністерство народної освіти, яке нарешті таки вирішило поряд з існуючими церковними та земськими школами, відкрити мережу міністерських державних шкіл. За цією справою стояв як наказ вищої влади, так і чималі кошти, виділені з держбюджету. Питання про фінансування церковних шкіл уряд почав вирішувати відразу ж після закріплення законодавчим шляхом їхнього існування. У §2 «Правил про церковнопарафіяльні школи» 1884 року вказано, що школи даного типу відкривалися парафіяльними священиком або з його дозволу іншими членами причту на місцеві кошти парафії, без допомоги або з допомогою від сільських чи міських громад, парафіяльних попечительств і братств, земських та інших громадських і приватних закладів чи осіб, єпархіального та вищого духовного начальства, а також казни [9, 10].

Однак держава не поспішала жертвувати гроші на церковні школи, переклавши основні турботи про відкриття й утримання шкіл на плечі православного парафіяльного духовенства та місцевих органів влади. Зокрема, у 1885 році на 9 000 церковнопарафіяльних шкіл і шкіл грамоти Російської імперії було виділено лише 55 500 крб. Головними ж коштами на утримання цих шкіл були місцеві: від сільських громад надійшло 190 903 крб. 71 коп., батьків учнів – 80 526 крб. 19 коп., попечительств і братств – 55 500 крб., приватних осіб – 80 163 крб., церков і монастирів – 30 303 крб., земства – 31 992 крб. 82 коп. Загальна сума витрат на церковні школи у 1885 році становила 528 067 крб. (на одну школу припадало 58 крб.) [10, 675].

У §3 «Положення про церковні школи відомства православного віросповідання» 1902 року вказано, що школи такого типу утримуються частково або повністю: 1) на кошти, які жертвують земства, міста, громади, стани, церкви, парафії, монастирі, парафіяльні попечительства і братства, благодійні заклади і приватні особи; 2) на спеціальні кошти Синоду; 3) на кошти Державного казначейства; 4) на суми, що осигнуються із губернських земських зборів у місцевостях, де не введено земські заклади [11, 366].

Традиція церковної школи, яка була притаманна місцевому православному населенню протягом багатьох століть, не викоринилася відразу із появою земських та міністерських шкіл. І серед духовенства, і навіть серед світських педагогів були противники суто світської школи, яка дає знання, але часом оминає увагою духовність та виховання.

Після скасування кріпацтва школа давала селянину ширші перспективи, але більшість простолюду це зрозуміло далеко не відразу й індивідуально ставлення населення до школи ще довго давало себе знати. Деякі представники місцевої влади, розуміючи користь шкільної освіти, вживали рішучих засобів для наповнення школи учнями – навіть штрафували тих батьків, котрі не відправляли дітей навчатися.

До утримання церковнопарафіяльних шкіл уряд, Синод та місцеві органи управління намагалися залучити насамперед місцеві громади [12, 44]. Циркуляром Харківського губернатора від 25 травня 1884 року і постановою Валківської повітової училищної ради від 1 жовтня 1886 року сільські громади було зобов'язано фінансувати ті народні

училища, зокрема церковнопарафіяльні школи, що були відкриті за їхнім клопотанням. Однак, згідно із доповідями єпархіальних спостерігачів, лише невелика кількість шкіл отримувала від сільських громад необхідні кошти. Непоодинокими були клопотання вчителів церковнопарафіяльних шкіл про надання їм певної матеріальної допомоги. Сільські громади через бідність населення, як правило, були не в змозі забезпечити школу всім необхідним. Іноді це викликало протест та відмову від участі у фінансуванні церковнопарафіяльних шкіл. Зокрема, у 1886 році священик села Черемушине Валківського повіту Харківської губернії Петро Дюков і диякон Василь Християновський скаржилися на селянську громаду, яка відмовилася утримувати церковнопарафіяльну школу і платити законовчителеві та вчителеві заробітну платню [13; 24, 2].

Траплялося, що через нестачу достатньої кількості коштів священики не мали змоги розрахуватися із селянами за певні витрати щодо налагодження нормальної діяльності церковнопарафіяльних шкіл, у зв'язку із чим виникали між ними конфлікти і непорозуміння. Так, селянин Савелій Святушенко скаржився на священика парафіяльної церкви однієї слободи Охтирського повіту Харківської губернії Василя Полтавцева за те, що йому лише частково заплатили гроші за побудоване ним приміщення для церковнопарафіяльної школи [14, 2]. Селянин Федір Дем'яненко, який представляв інтереси купця Петра Шевченка, вимагав гроші за дошки, які він надав церковнопарафіяльній школі при Воскресенській церкві слободи Коломака Валківського повіту. Суд постановив стягнути із школи кошти за дерево [15; 2, 5].

Місцеві органи влади й управління і парафіяльний священик повинні були відшукувати різноманітні способи фінансування церковнопарафіяльних шкіл. Наприклад, найкращою церковнопарафіяльною школою в Чернігівській губернії, згідно із річними звітами єпархіального спостерігача, вважалася школа в селі Івашкове Городнянського повіту. Її було засновано у 1887 р. священиком І. Ремболовичем за сприяння поміщиків Туманських. Дуже багато зусиль довелося докладати священику аби переконати мешканців у необхідності відкриття школи для селянських дітей. За вироком сільського сходу на влаштування школи із кожного двору було вирішено зібрати по 2 крб., що в сумі склало 960 крб. На ці кошти й було збудовано приміщення для церковнопарафіяльної школи. Кошти на утримання школи склалися із таких внесків: 1) щорічно місцева церква жертвувала 25 крб.; 2) парафіяльне попечительство – 25 крб.; 3) земська управа 100 крб., зауважуючи, що в освітньому відношенні церковнопарафіяльна школа повинна стояти на рівні із земськими, і, щоб один член управи щорічно відвідував її; 4) завдяки турботам попечителя було складено постанову селянського сходу, згідно із якою від кожної десятини орної землі збирати щорічно, разом із іншими податками, по три копійки – всього 120 крб.; 5) батьки учнів при вступі до школи сплачували по 1 крб., що в загальній сумі становило у середньому 90 крб.; 6) два шинки, які були у селі, щорічно відраховували на користь школи від своїх прибутків 80 крб.

Отже, всього на утримання Івашківської церковнопарафіяльної школи Городнянського повіту Чернігівської губернії надходило 440 крб. Із цієї суми у рік витрачалося 390 крб., а ті 50 крб., що залишалися, йшли на ремонт шкільного приміщення та надвірних господарських прибудов до неї [16, 998–1004]. Чернігівський губернатор наказом від 3 травня 1888 року зобов'язав волосних старшин сприяти священикам у підтримці церковнопарафіяльних шкіл, а також, щоб сільські громади виконували зобов'язання з утримання шкіл [17, 391].

Церковнопарафіяльні школи не мали якогось одного типу приміщень. Нестача пристосованих для навчання будівель стала однією із головних проблем цих навчальних закладів. В основному церковнопарафіяльні школи розміщувалися у найманих будинках, церковних сторожках, квартирах вчителя або священика тощо. Відсутність задовільного приміщення призводила до відмови у прийомі дітей до школи. Нерідко громади села приймали рішення про будівництво приміщень для школи. Так, селяни с. Сухоносівки Лохвицького повіту Полтавської губернії у 1900 році прийняли рішення про асигнування на будівництво приміщення для місцевої церковнопарафіяльної школи у сумі 1 511 крб. 98 коп. [18, 4].

У 1894 р. Іванківський волосний схід села Гурбинці Прилуцького повіту Полтавської губернії постановив відкрити церковнопарафіяльну школу, на яку місцева селянська громада асигнувала 2 700 крб. і зобов'язалася виділяти щорічно на її утримання 700 крб. При школі було утворено другий клас, у якому здійснювалася підготовка учителів для шкіл грамоти та збудовано гуртожиток. Матеріально школу та гуртожиток підтримувала відома родина Галаганів [19, 1].

Іноді місцеві сільські громади повністю брали на себе утримання церковнопарафіяльних шкіл. Так, у Полтавській єпархії за вироком трьох сільських громад Великобудушанської волості було вирішено щорічно виділяти по 25 крб. на опалення і утримання школи [20, 938].

Про те, що у фінансуванні церковнопарафіяльних шкіл першість належала місцевим надходженням підтверджують такі дані. Упродовж 1884–1908 рр. на церковнопарафіяльні школи Російської імперії витрачено 195 860 251 крб., із яких 95 895 498 крб. виділило Державне казначейство і 99 964 753 становили місцеві надходження (найбільші суми становили добровільні пожертви: від церков і монастирів – близько 18 000 000 крб., сільських громад – 22 000 000 крб., приватних осіб – 23 000 000 крб.) [21, 10]. Тобто, виходячи з цього, ми можемо зробити такий висновок, що своїй організації та існуванню церковнопарафіяльна школа завдячує передусім місцевим органам влади, благодійникам, монастирям. У зв'язку із цим, на наш погляд, відпадає точка зору багатьох світських осіб стосовно того, що церковнопарафіяльна школа не мала під собою ніякої реальної основи, була нав'язана державою й існувала лише завдяки її підтримці. Навіть збори Глухівського повітового земства Чернігівської губернії у 1914 році констатували, що всі існуючі у повіті церковнопарафіяльні школи, які користувалися матеріальною підтримкою земства, протягом багатьох

років задовольняли потреби у навчанні селянських дітей грамоті.

Матеріальне забезпечення церковнопарафіяльних шкіл Лівобережної України можна умовно поділити на два етапи. Перший – 1884 – 1896 рр., тобто з часу видання «Правил про церковнопарафіяльні школи» і до першого значного асигнування держави на користь шкіл. У ці роки держава брала мінімальну участь у фінансуванні церковнопарафіяльних шкіл. Утримання церковних шкіл було майже повністю перекладено на плечі місцевих органів влади, православне парафіяльне духовенство, Церкву, монастирі та приватних осіб. Однак така політика уряду Російської імперії та Синоду потерпіла крах.

Царські урядовці зробили висновки, що без матеріальної підтримки церковнопарафіяльних шкіл з боку держави вони приречені на зникнення. Населення Лівобережної України, зважаючи на бідність, не в змозі було утримувати церковні школи. Тому чиновники і обер-прокурор Синоду змушені були радикально змінити своє ставлення до фінансування шкіл. Другий етап – 1896 – 1917 рр., коли церковнопарафіяльні школи користувалися матеріальною підтримкою з боку держави. Це поліпшило становище вчителів, значно зросло будівництво пристосованих для навчання приміщень тощо. Школи жодного типу не користувалися такою матеріальною підтримкою з боку держави як церковнопарафіяльні.

Висновки. Отже, церковнопарафіяльні школи Лівобережної України упродовж другої половини XIX – початку XX ст. становили одну з важливих ланок системи початкової народної освіти. Мережа їх швидко зростала. Найвищий період розквіту церковнопарафіяльних шкіл припав на 1890-ті і початок 1900-х років. Це пояснювалося збільшенням матеріальних витрат на їхнє утримання з боку держави, адже до цього часу головними джерелами фінансування цих початкових навчальних закладів були селянські органи самоврядування, представники духовенства, благодійники, меценати, церкви, монастирі і самі селяни, які прагнули навчити дітей елементарній грамоті та нормам поведінки.

Перспективним є продовжити дослідження порушеної проблеми, зосередившись на таких питаннях, як характеристика учнівського контингенту, аналіз матеріального стану шкіл духовного відомства, а також кадрове їх забезпечення.

Список використаної літератури та джерел:

1. Драч О.О. Розвиток початкової освіти в Україні (1861-1917 рр.) : дис... канд. іст. наук : 07.00.01 / О. О. Драч. – Х., 2001. – 280 с.
2. Степаненко Г.В. Освітня діяльність православного духовенства в Україні (XIX – початок XX ст.) : дис... канд. іст. наук : 07.00.01 / Г. В. Степаненко. – К., 2002. – 225 с.
3. Перерва В.С. Історія шкільництва в містах і селах Київщини XIX – початку XX ст. / В. С. Перерва. – Біла Церква : Вид. О. Пшонківський, 2008. – 672 с.
4. Бричок С.Б. Церковнопарафіяльні школи в системі початкової освіти на Волині (друга половина XIX – 20-ті рр. XX століття) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / С.Б. Бричок. – Житомир, 2005. – 26 с.
5. Петренко І.М. Церковнопарафіяльні школи Лівобережної України в системі освітньої політики уряду Російської імперії (1884-1917 рр.) / І. М. Петренко. – Полтава : РВЦ ПУСКУ, 2008. – 161 с.

6. Янчук М.М. Церковно-шкільний журнал Київської єпархії кінця XIX – початку XX ст.: інформаційний потенціал джерела / М. М. Янчук // Емінак: науковий щоквартальник. – 2016. – № 2. – (Т.3). – С. 90-96; Янчук М.М. Відкриття церковних шкіл в Уманському повіті у 1860-х роках / М. М. Янчук // Емінак: науковий щоквартальник. – 2016. – № 3 (15). – Т. 3. – С. 10-15; Янчук М.М. Освітній процес у початкових церковних школах XIX ст. / М. М. Янчук // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. Вип. 24. /За заг. ред. проф. О.А. Мельничука. – Вінниця: ФОП Корзун Д.Ю., 2016. – С. 37-42.
7. Новые дни в жизни церковной школы // Полтавские епархиальные ведомости. – 1910. – № 31. – С. 2050-2062.
8. Из епархиальной хроники // Полтавские епархиальные ведомости. – 1864. – № 7. – С. 92-94.
9. Центральний державний історичний архів України у м. Київ (далі – ЦДАУК), ф. 442, оп. 615, спр. 268, 86 арк.
10. Церковно-приходские школы в 1885 г. // Черниговские епархиальные известия. Часть неофициальная. – 1887. – № 24. – С. 674-679.
11. Пругавин А.С. Законы и справочные сведения по начальному народному образованию. – СПб., 1904. – 1095 с.
12. ЦДАУК, ф. 442, оп. 631, спр. 474, 44 арк.
13. Державний архів Харківської області (далі – ДАХО), ф. 636, оп.1, спр.45, 26 арк.
14. ДАХО, ф. 40, оп.103, спр.22, 13 арк.
15. ДАХО, ф. 40, оп.103, спр.104, 5 арк.
16. Светлая страничка из жизни церковно-приходских школ // Черниговские епархиальные известия. Часть неофициальная. – 1893. – № 24. – С. 998-1006.
17. Приказ Черниговского губернатора волостным старшинам 3 мая 1888 года за № 1821 // Черниговские епархиальные известия. Часть официальная. – 1888. – № 9. – С. 390-391.
18. Державний архів Полтавської області, ф. 512, оп. 1, спр. 2, 5 арк.
19. ЦДАУК, ф. 707, оп. 296, спр. 37, 22 арк.
20. Светлая страничка из жизни церковно-приходских школ // Черниговские епархиальные известия. Часть неофициальная. – 1893. – № 24. – С. 998-1006.
21. Журналы Глуховского уездного земского собрания 1914 года. – Глухов, 1915. – 431 с.

References:

1. Drach O. (2001). Development of elementary education in Ukraine (1861-1917). *Candidate's thesis*. Kharkiv. [in Ukr.].
2. Stepanenko G. (2002). Educational activity of the Orthodox clergy in Ukraine (XIX – early XX centuries). *Candidate's thesis*. K. [in Ukr.].
3. Pererva V. (2008). The history of schooling in the cities and villages of the Kyiv region from the 19-th to the beginning of the 20-th century. Bila Tserkva: O. Pshonkovsky. [in Ukr.].
4. Brichok S. (2005). Church Parish Schools in the Primary Education System in Volhynia (second half of the 19th – 20th years of the twentieth century): author's abstract dis for obtaining sciences degree Candidate Sciences. Zhytomyr. [in Ukr.].
5. Petrenko ². (2008). Church Parish Schools of the Left-Bank Ukraine in the system of educational policy of the Government of the Russian Empire. Poltava: RVC PUCKU. [in Ukr.].
6. Soldatenko, V. (1999). The Structure of Historiographical Development and Actual Problems in the Study of the History of the Ukrainian Revolution. *Ukrainian Historical Magazine*, 1, 68-85. [in Ukr.].
7. Yanchuk M. (2016). Church-School Magazine of the Kyiv Diocese of the End of the XIX-th and beginning of the 20th Century: Information Source of the Source. *Eminak: Scientific Quarterly* 2, 90-96. [in Ukr.]; Yanchuk M. (2016). The opening of church schools in the Uman district in the 1860's. *Eminak:*

- scientific quarterly*, 3, 10-15[in Ukr.]; Yanchuk M. (2016). Educational process in the early church schools of the nineteenth century. *Scientific notes of the Vinnytsa State Pedagogical University named after Mikhail Kotsyubinsky*, 24, 37-42 [in Ukr.].
8. From the Diocesan Chronicle (1864). *Poltavskye eparkhyalnie vedomosti*, 7, 92-94. [in Ukr.].
9. Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv (here in after referred to as CSHAUK). 442, 615, 268. [in Ukr.].
10. Parish schools in 1885 (1887). *Poltavskye eparkhyalnie vedomosti* 24, 674-679. [in Ukr.].
11. Pruhavin A. (1904). Laws and background information on primary public education. St. Petersburg [in Ukr.].
12. CSHAUK, 442, 631, 474. [in Ukr.].
13. State Archive of Kharkiv region (here in after referred to as DAHO), 636, 1, 45. [in Ukr.].
14. DAHO, 40, 103, 22. [in Ukr.].
15. DAHO, 40, 03, 104. [in Ukr.].
16. Light page from the life of parochial schools (1893). *Poltavskye eparkhyalnie vedomosti*, 24, 998-1006. [in Ukr.].
17. Order of the Chernigov Governor to the volost elders on May 3, 1888, No. 1821 (1888). *Poltavskye eparkhyalnie vedomosti*, 9, 390-391. [in Ukr.].
18. State Archive of Poltava region, 512, 1, 2. [in Ukr.].
19. CSHAUK, 707, 296, 37. (in Ukr.).
20. Light page from the life of parochial schools (1893). *Poltavskye eparkhyalnie vedomosti*, 24, 998-1006. [in Ukr.]. *Journals of the Glukhovsky district assembly of 1914* (1915). Glukhov. [in Ukr.].

I. Petrenko

THE ROLE OF SELF-GOVERNMENT IN THE FUNCTIONING OF PARISH CHURCH SCHOOLS IN THE RUSSIAN EMPIRE IN THE SECOND HALF OF THE XIX-TH - BEGINNING OF XX CENTURIES (AT THE EXAMPLE OF THE UKRAINIAN LEFT BANK DIOCESES)

Introduction. *In the context of reforming the sphere of education, actualization of the historical experience of the functioning of different types of schools is actualized in the Ukrainian lands at the end of the XVIII – early XX centuries. Primary folk schools were under the care of the Russian Orthodox Church. Traditionally, the church performed two functions: the satisfaction of the religious and spiritual needs of society and education. In the wake of the reforms of the 1860s, public interest in the spread of education intensified. Particular success has been the spread of elementary education in the left-bank dioceses of the Russian Empire.*

Now in Ukraine there is a reform of local self-government (decentralization). One of the main components of the reform plan is the provision of additional powers to territorial communities and the transfer of powers from the center to the seats.

The 60-s XIX century became the time of radical transformations of the social and state system. Land, judicial, city, financial, school and other reforms were conducted. However, the most significant transformation that affected practically all areas of public life was the liquidation of serfdom on February 19, 1861. Subsequently, the order of authority and organization of the activity of the bodies of rural self-government - rural and parish staircases, parish governorships, town hall officers, clerks, and parish courts were established.

Purpose. *The purpose of this article is to find out the participation of peasant self-government bodies in the functioning of church parish schools of the Ukrainian left-bank dioceses of the Russian Empire in the second half of the XIX and early XX centuries.*

The achievement of the questions posed by solving the following tasks: to analyze the attitude of the bodies of rural self-government to the functioning of church parish schools;

Understand the question of the ability of peasants to finance and support them; to study the problem of understanding the needs of peasants in the material support of church schools and their awareness of the role of education in the life of the peasant community.

Methods. *The methodological basis of the research is the principles of historicism and scientific objectivity. When writing the article were used as general scientific methods: logical analysis, systematization, generalization, and special: specific search, historical and geographical, problem-chronological.*

Results. *The material provision of church parish schools in the Left Bank of Ukraine can be divided into two stages. The first - from 1884 and up to 1896, that is, since the publication of the "Rules on church parish schools" and the first significant allocation of the state in favor of schools. During these years the state took a minimum part in financing church parish schools. The maintenance of church schools was almost completely translated into the shoulders of peasant self-government bodies, the Orthodox parish clergy, the Church, monasteries and private individuals. However, such a policy of the government of the Russian Empire and the Synod suffered a collapse.*

Originality. *This article analyzes the role of peasant self-government bodies, in particular village councils, where agreements were passed ("public sentences") regarding the opening of church parish schools and their material provision.*

Conclusion. *Thus, the church parish schools of the Left-Bank Ukraine during the second half of the nineteenth and early twentieth centuries. constituted one of the important parts of the system of elementary education. Their network grew rapidly. The highest period of flowering of church parish schools fell to the 1890s and early 1900s. This was due to an increase in the material costs of their maintenance by the state, since by this time the main sources of financing of these elementary educational institutions were peasant bodies of self-government, representatives of the clergy, philanthropists, churches, monasteries and peasants themselves, who sought to teach children basic literacy and norms behaviours.*

Key words: *rural community, rural areas, self-government, church schools, material support.*

УДК 94:332.152:304.3] (477)».../084
DOI: 10.31651/2413-8142-2018-20-85-90

А. Ю. Чабан

доктор історичних наук, професор кафедри археології та спеціальних галузей історичної науки Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького

ПРИРОДНІ УМОВИ СЕРЕДНЬОЇ НАДДНІПРЯНЩИНИ ТА ЇХ ВПЛИВ НА ФОРМУВАННЯ ТА СПОСІБ ЖИТТЯ НАСЕЛЕННЯ

У запропонованому дослідженні на основі опрацьованих джерел та праць відомих учених-істориків проаналізовано вплив геодетерменічних факторів, зокрема природно-кліматичних умов, на формування та спосіб життя населення Середньої Наддніпрянщини у найдавніші часи історії України.

Природно-кліматичні умови, захищеність території, багаті земельні та водні ресурси сприяли розселенню, формуванню способу життя автохтонного населення цього унікального краю, яке було біля витоків українського етносу, зародження державотворчих процесів, виникнення та становлення українського козацтва.

Ключові слова: *природно-кліматичні умови, географічне районування, осіле землеробство, «руський острів», спосіб життя населення, захищеність території.*

Постановка проблеми. Актуальність теми полягає в тому, що природно-кліматичні умови в історії території та населення, що її заселяло, у найдавніші часи української історії, про що йдеться у нашому дослідженні, відіграли визначальну роль. За В. Ключевським, природне умови є та «сила, що тримає в руках колиску кожного народу» [1, 63].

Для Середньої Наддніпрянщини кліматичні умови, ґрунти, ріки, водорозділи, природний ландшафт стали детермінантою, що вирішальним чином впливала впродовж віків на життя населення. Безумовно, природні умови тієї чи іншої території оцінюються нами з сучасних позицій, що є далеко неадекватними тим далеким часам, коли залежність людини від природи була повною. Нині істинний стан природних умов спотворюється певними змінами, які відбулися в екосфері в результаті втручання людини. Так сталося, зокрема, і на Середньому Подніпров'ї, де у XVIII ст. по-хижацьки були винищені ліси, особливо в його західній частині, а в наш час – здійснено значні роботи з меліорації, споруджено величезні водоймища: Канівське та Кременчуцьке. Однак літописні джерела, праці дослідників XVIII–XIX ст., певні ознаки природних факторів, що не зазнали значних змін, дають нам змогу реконструювати природно-кліматичні умови життя наших предків із найдавніших часів. Зазначена проблема частково порушувалася у ряді публікацій, однак практично не стосувалася території Середньої Наддніпрянщини.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Новітня історіографія з порушеної нами теми представлена напрацюваннями Д. Дорошенка [22], І. Крип'якевича [21] та інших. Водночас детальнішого вивчення потребує дослідження впливу на формування і спосіб життя населення природних умов Середньої Наддніпрянщини.

Автор статті ставить за мету дослідити природні умови Середньої Наддніпрянщини та їх вплив на формування і спосіб життя населення.

Виклад основного матеріалу. Розташована Середня Наддніпрянщина на правому та на лівому берегах Дніпра. На Правобережжі вона розташована на Придніпровській височині. Вона є досить розчленованою і припіднятою частиною землі з абсолютними висотами до 273 метрів над рівнем моря. Ця частина краю покрита ярами та болотами. Особливо складний рельєф має місцевість від Трахтемирова до Мошен, де досить значний перепад висот, що складає гірський характер території. Тут виокремлюємо Канівські гори та Мошногірський кряж. Природу визначають басейни річок Росі, Вільшанки, Тясмина, Висі, Гірського та Гнилого Тікичів, і дрібніших Ірдинки, Гнилого Ташлика, Сріблянки та десятків невеличких, часто безіменних, річечок, джерел, озерця [2].

Землі лівобережної частини Середньої Наддніпрянщини більш пологі. Ближче до Дніпра – низовинні з широким розвитком терас, інколи заболочені із значним заляганням підґрунтових вод. Значний вплив на природні умови полтавського Середнього Подніпров'я мають ріки Сула, Псьол, Ворскла (їх завершальні течії), а також менші: Супій,